

КРИМІНАЛЬНО-ПРОЦЕСУАЛЬНІ АКТИ: ПРАКТИКА СКЛАДАННЯ, ВИМОГИ ЗАКОНУ, СУДОВА І СЛІДЧА ПРАКТИКА

А.В. КРАСНИЦЬКА

Правильному оформленню процесуальних актів, техніці їх викладу надається велике значення особливо сьогодні, в умовах збільшення обсягу законотворчості, обміну правовою інформацією, впровадження нового законодавства в життя держави. Без процесуального оформлення факти, що реально існують, не зможуть стати доказами у кримінальній справі. Від якості процесуального документа залежить і достовірність доказів. Справедливо зазначив С.В. Бородін, що без передбачених законом процесуальних документів не буде кримінального процесу, не буде кримінальної справи, і отже, не буде її сутності¹.

Всі процесуальні документи, незалежно від їх повноти, регламентації у кримінально-процесуальному законі, повинні відповідати певним загальним вимогам, оскільки вони фіксують слідчі дії, що здійснюються у передбаченій законом процесуальній формі. У кримінально-процесуальному кодексі детально регламентовані зміст і порядок складання окремих видів процесуальних документів, зокрема рішень, вироків, протоколів. Щодо інших видів документів вказані найважливіші вимоги, що ставляться до них, наприклад, законність, обґрунтованість, мотивованість. Крім цього, за своїм змістом процесуальний акт повинен бути логічним, зрозумілим, стислим, стилістично грамотно викладеним.

У юридичній літературі цій проблемі завжди приділялася увага. Так, Н.Г. Муратова виділяє вимоги кримінально-процесуальних актів, зазначені в законі (законність, обґрунтованість, мотивованість, своєчасність, справедливість), вимоги, що випливають із принципів кримінального процесу (повнота, всебічність і об'єктивність), та вимоги, що формулюються судово-слідчою практикою і наукою кримінально-процесуального права (стилістична грамотність, логічність, висока культура оформлення)². Т.В. Альшевський до вимог, що ставляться до кримінально-процесуальних актів відносить законність, справедливість, обґрунтованість, переконливість, істинність, логічність і послідовність розміщення матеріалу в документі, грамотність і культуру документа³. С.В. Бородін, крім цих вимог, виділяє стислість і ясність процесуально-

Красницька Анжела Віталіївна — старший викладач кафедри юридичного документоведення НАВСУ, капітан міліції.

го документа⁴. О.Р. Михайленко додає ще вимогу високої ефективності процесуальних документів⁵. С.Г. Мирецький систематизував головні вимоги до такого процесуального документа, як вирок, до його головних частин і наявних рішень: законність, обґрунтованість, мотивованість, справедливність, ясність і точність, стислість⁶. В.С. Зеленецький виділяє вимоги, що ставляться до форми рішення (письмова фіксація прийнятого рішення, стандартність форми, структурна упорядкованість, лаконічність, стислість викладу, точність суджень, офіційність), до змісту рішення (істинність, обґрунтованість, справедливність, переконливість, мотивованість, логічність прийнятого рішення) та загальні вимоги для всіх сторін процесуального акта (законність, індивідуальна визначеність, культура виконання рішення)⁷.

Вважаємо, що слід виокремити: а) правові вимоги, що вказані безпосередньо в законі та впливають із принципів кримінального процесу: законність, обґрунтованість, об'єктивність, мотивованість, справедливність рішення; б) логічні й лінгвістичні вимоги, що ставляться до форми й змісту процесуального акта: логічність і послідовність, стислість викладу, точність суджень, стилістична грамотність, зрозумілість і чіткість формулювань; в) композиційно-структурні вимоги: послідовне розташування матеріалу в тексті документа, стандартність форми процесуального акта, оформлення документа відповідно до його реквізитів.

Розглянемо найважливіші вимоги, яким повинні відповідати всі процесуальні акти кримінального судочинства.

Загальною правовою властивістю всіх рішень повинен відповідати **законність**. Будь-який процесуальний документ повинен відповідати вимогам закону: складатися уповноваженою на це особою за наявності підстав, передбачених законом; виконуватися й засвідчуватися відповідно до вимог закону. Відповідність процесуального документа закону передбачає також посилання на правові норми, що передбачають складання цього документа.

Невідповідність кримінально-процесуального акта вимогам закону має різні наслідки. Наприклад, окремі процесуальні порушення є суттєвими та тягнуть скасування процесуального акта, повернення справи для додаткового розслідування, на новий судовий розгляд, закриття справи тощо. Незаконним, наприклад, буде обвинувальний висновок, у якому неправильно кваліфіковані дії засудженого або неправильно, без урахування вказаних у кримінальному кодексі обставин, визначена міра покарання, або вирок, не підписаний одним із суддів. Відсутність у процесуальному документі таких реквізитів, як вказівка у вступній частині місця, часу, особи чи осіб, які виносять рішення, а також підписів на рішення, які свідчать про те, що рішення винесене компетентною особою чи належним органом, у низці випадків призводить до визнання рішення незаконним, яке підлягає скасуванню.

Вимога законності поширюється не лише на зміст документа, а й на його процесуальну форму. Законність вимагає відповідності між змістом процесуального акта і формою його вираження. Зокре-

ма, судові рішення щодо питання винності чи невинності особи може бути виражено лише у формі вироку.

Отже кожний процесуальний акт, що приймається в кримінальному процесі, визнається законним, якщо: а) прийняття акта передбачене Кримінально-процесуальним кодексом України; б) він винесений лише у межах компетенції посадової особи чи органу, що здійснює судочинство; в) постановлений з дотриманням умов, зазначених у законі; г) має процесуальну форму, встановлену кримінально-процесуальним законом і містить необхідні реквізити цього правового акта; д) винесений своєчасно; е) винесенню рішення передують проведені відповідно до закону процесуальні дії, за допомогою яких встановлені обставини, що визначають прийняття рішення; є) при кваліфікації діяння, призначенні покарання повинен бути правильно застосований матеріальний закон.

Значення кримінально-процесуальних актів полягає у забезпеченні законності розслідування злочинів і судового розгляду кримінальних справ. Вони повинні відповідати вимогам законності, закріплювати процесуальні дії, проведені в точній відповідності до закону; за їх допомогою відновлюється законність у випадку, коли в кримінальному судочинстві було допущено незаконні процесуальні дії чи прийнято незаконні рішення.

Слідча, прокурорська й судова практика багато разів підтверджували, що лише *об'єктивно-істинне знання* забезпечує законність та *обґрунтованість рішень* і досягнення цілей кримінального процесу. Це положення є не лише ґносеологічною, а й правовою аксіомою. Кожен документ за своїм змістом повинен відповідати фактичним обставинам, встановленим матеріалами справи, ґрунтуватися на достовірно встановлених фактах. Висновки, що формулюються в процесуальних документах повинні відповідати об'єктивній дійсності.

Встановлення об'єктивної істини є головною метою доказування у кримінальних справах, основною передумовою законності й об'єктивності рішень, що приймаються. Забезпечення встановлення об'єктивної істини пов'язане із дотриманням низки положень: а) суб'єктам доказування гарантується самостійність і незалежність; доказування не може здійснюватись особами, прямо чи побічно зацікавленими в результатах справи; б) суб'єкти доказування зобов'язані всебічно й повно встановлювати всі обставини справи (обвинувальні чи виправдовувальні), що пом'якшують або обтяжують відповідальність особи (ст. 22 КПК України); в) посадові особи, які ведуть процес не мають права примушувати осіб давати показання й ніхто не зобов'язаний свідчити проти самого себе. Обвинувачений не зобов'язаний доводити свою невинуватість; г) не можуть служити доказами відомості, джерело й спосіб отримання яких невідомий, або ті, що отримані незаконним шляхом. Як докази належить використовувати лише достовірні фактичні дані, одержані з передбачених ч. 2 ст. 65 КПК України джерел; д) усі сумніви, що виникають у справі, якщо ви-

черпані можливості їх усунення, належить тлумачити й вирішувати на користь обвинуваченого.

Обґрунтованість кримінально-процесуального акта означає висновки й твердження, що містяться в ньому, а також рішення стосовно процесуального акта повинні ґрунтуватися на сукупності фактів, на достатніх доказах. Обґрунтованим може бути тільки таке рішення, що не суперечить істині, та яке можна практично перевірити.

Процесуальна вимога обґрунтованості рішення є виявленням природи рішення як акта, що містить на підставі встановлених фактичних обставин відповіді з правових питань. Оскільки кожне рішення приймається у зв'язку з певними фактичними обставинами, вся процесуальна діяльність, що передуює прийняттю рішення, полягає у збиранні, перевірці й оцінці тих фактичних даних, які ведуть до певного рішення, обґрунтовують його. Процесуальна вимога обґрунтованості є виявом інформаційної природи рішення, адже для кожного рішення повинна бути отримана необхідна й достатня інформація, яка дозволяє встановити ситуацію, передбачену в гіпотезі норми, як передумову прийняття рішення, та тягне за собою певні правові наслідки.

В основі кожного рішення повинні бути докази, досліджені й оцінені у межах, необхідних для цього рішення. Зокрема, чинне законодавство передбачає скасування прокурором незаконних і необґрунтованих постанов слідчих і осіб, що проводять дізнання (п. 2 ст. 227 КПК); вирок повинен бути обґрунтованим (ст. 323 КПК).

Обґрунтованим рішенням може бути визнане тоді, коли в ньому відбито факти, що мають значення для справи, підтверджені перевіреними судом доказами і відповідають закону, коли рішення містять вичерпні висновки суду, які випливають з установлених фактів. Обґрунтованість є одним із виявів законності рішення. Законність і обґрунтованість є взаємопов'язаними та взаємозумовленими вимогами процесуальних актів, але вони не є тотожними поняттями. Наприклад, обґрунтований процесуальний акт може бути незаконним, якщо винесений посадовою особою або органом із перевищенням своїх повноважень.

Обґрунтованість кримінально-процесуальних актів забезпечується всебічним, повним, об'єктивним дослідженням обставин справи, змагальністю судочинства, ретельною перевіркою різних аргументів учасників процесу на користь процесуального рішення. Обґрунтованими повинні бути всі твердження, що містяться як в описовій, так і в резолютивній частині рішення. Рішення, виражене в резолютивній частині акта, повинне впливати з обставин, визнаних встановленими в описово-мотивувальній частині. Для обґрунтованого викладу описово-мотивувальної частини рішення та відповідності між нею і резолютивною частиною важливе значення має послідовність і чіткість тих питань, які закон пропонує вирішити.

Досягнення об'єктивної істини неможливе без усебічного, цілковитого й об'єктивного дослідження всіх суттєвих для справи обставин.

Для розкриття злочину, викриття злочинця, справедливого покарання, органи розслідування й суд повинні точно, докладно й незаперечно встановити кожний факт, який має значення по справі, глибоко проаналізувати й об'єктивно оцінити кожен доказ окремо та всю їх сукупність. Важливе значення також має виявлення обставин, що викривають і виправдовують обвинуваченого, та обставин, що пом'якшують і обтяжують його відповідальність.

Можливість досягнення по справі об'єктивної істини з'явиться лише тоді, коли будуть досліджені всі його суттєві обставини, перевірені всі можливі версії справи, коли саме це дослідження буде об'єктивним і докладним. Якщо залишити нез'ясованими обставини, що мають значення для справи, це неминуче тягне за собою неповне й поверхнєве дослідження тих чи інших сторін, властивостей, ознак явища, яке вивчається, призводить до односторонніх, поверхових висновків, перекознення дійсної картини події, що розслідується. Відсутність даних, які дозволяють заповнити прогалини попереднього слідства, і неможливість їх отримання під час судового розгляду призводять до того, що судові органи змушені повертати справу на додаткове розслідування, а в окремих випадках тягне за собою судову помилку.

Під докладністю дослідження обставин кримінальної справи слід розуміти обов'язок органів розслідування та суду зібрати, перевірити й оцінити всі докази, необхідні для вірогідного встановлення цих обставин. Виконуючи ці вимоги, слідчий повинен прагнути до того, щоб з фактичних даних, яке має значення для справи, не залишилося невстановленим і його висновки по справі ґрунтувалися на вірогідних доказах, а не на припущеннях.

Дізнання, попереднє розслідування чи судове слідство визнається недостатнім, коли по справі: а) не були допитані особи, чиї показання мають суттєве значення для справи, не була проведена експертиза, а її проведення по закону є обов'язковим, не були витребувані документи або речові докази, що мали суттєве значення; б) не були досліджені обставини, вказані в ухвалі суду, який передав справу на додаткове розслідування чи на новий судовий розгляд; в) не встановлені з достатньою докладністю дані про особу обвинуваченого.

У мотивованості виражається обґрунтування прийнятого рішення. Мотивованість процесуального документа тісно пов'язана з його обґрунтованістю, оскільки об'єктивно мотивований документ містить докази своєї правильності, а відсутність мотивованості може поставити під сумнів обґрунтованість процесуального документа по суті та свідчить про його неправильність. Мотивованість повинна відповідати вимогам законності. Вона є важливою гарантією прав і законних інтересів учасників кримінального процесу. Вимога виносити мотивоване рішення міститься у кримінально-процесуальному кодексі щодо протоколу затримання особи (ст. 106), постанови про притягнення особи як обвинуваченого (ст. 131), постанови про скасування чи зміну запобіжного захо-

ду (ст. 165), проведення експертизи (ст. 196), зупинення слідства (ст. 206), відновлення попереднього слідства (ст. 210).

Можна виокремити кілька видів мотивованості. Наприклад, одні норми закону вимагають наведення фактичних підстав рішення, другі — обставин, встановлених по справі та аналізу доказів, на яких ґрунтуються висновки, треті — фактичних підстав рішення і мотивів, які пояснюють, чому був обраний саме цей варіант поведінки (наприклад, якщо орган дізнання вирішив затримати підозрюваного, то він повинен у протоколі пояснити причину й мотиви затримання (ст. 106 КПК).

Мотивованість рішення містить наведені у ньому встановлені факти. Гносеологічне значення цих фактів полягає у тому, що вони є вихідним матеріалом для висновку. Опис фактів у рішенні полягає в їх фіксації, перелічуванні, групуванні, встановленні їхнього зв'язку з правовими поняттями; у рішенні виявляється зв'язок фактів, що уможливорює розкрити їхню сутність і значення, правильно визначити їхню правову природу⁸.

Мотивованість рішення розкриває правозастосовчий характер діяльності суддів, прокурора, слідчого, підпорядкування їх тільки законам і щодо рішення всієї справи та окремих питань, є вираженням у письмовому документі внутрішнього переконання слідчого, прокурора, судді з питань, які вони вирішують за допомогою процесуального акта. Мотивувати процесуальний акт означає викласти в ньому фактичні обставини, встановлені у кримінальній справі, висновки й рішення, що випливають із цих обставин, а також навести міркування, що підтверджують існування фактичних обставин, мотиви конкретних висновків і рішень, які містяться у процесуальному акті.

Мотивованість процесуального акта, з одного боку, гарантує від необґрунтованого скасування акта, а з іншого — дозволяє прокуророві ефективніше здійснювати нагляд над законами — за законністю процесуальних актів слідчих, а вищим судам — за законністю й обґрунтованістю вироків та інших судових рішень⁹.

Процесуальний документ має бути *справедливим і переконливим*. Справедливість процесуального документа — одна із сторін його обґрунтованості, що відбиває неупередженість підсудного (наприклад, лише покарання тяжкості злочину й особистості справедливим, яким справу вирішено такий вирок може бути прийнятий справедливим, та вина її цілком доведена; хоча будь-яке покарання в межах, встановлених законом, формально відповідатиме закону, суд зобов'язаний призначити не будь-яке, а лише справедливе покарання). Справедливість передбачає співвідношення між діянням (злочин) і відплатою (покарання за нього). Обов'язковою вимогою справедливості є еквівалентність відплати діянню. У практиці застосування кримінально-процесуального закону вимога справедливості традиційно ставилася лише до вироку суду й особливо у його частині, де йшлося про відповідність виду та міри покарання тяжкості вчиненого діяння й особи засудженого. Про-

те, на нашу думку, не лише вирок, а й інші процесуальні документи повинні відповідати вимогам справедливості.

Переконливість процесуального документа є результатом його обґрунтованості й законності. Переконливість процесуального акта ґрунтується на доказах, але не зводиться до них. Обставини, на підставі яких приймаються рішення, можуть бути доведені, а саме рішення викладене непереконливо. Тому переконливість рішення не може ототожнюватися з його доказовістю. Переконливість є властивістю об'єктивно доведених обставин, покладених в основу прийнятого рішення і тому виконує специфічну примусову функцію, змушуючи конкретну особу повірити у правильність прийнятого рішення, схилитися до тих же висновків, яких дійшов правозастосувач, і на цій підставі переконатися і дійти висновку про його законність¹⁰.

Вимогу *своєчасності* до кримінально-процесуальних актів не достатньо висвітлено в юридичній літературі. Одним із завдань кримінального судочинства є швидке й докладне розкриття злочинів, забезпечення якого можливе лише при своєчасному здійсненні відповідних кримінально-процесуальних актів. Чинник часу при розслідуванні злочинів має велике значення. Слушно зазначає В.М. Савицький, що спізнений огляд місця події, зволікання обшуку, невпевненість при виборі запобіжного заходу, безініціативність під час пошуку можливих свідків тощо здатні призвести до непоправної втрати доказів і зрештою — до провалу всього розслідування¹¹.

Кожний кримінально-процесуальний акт необхідно здійснювати у термін, визначений у законі. Проведення слідчих та інших процесуальних дій буде своєчасним тоді, коли вони здійснюватимуться негайно за наявності підстав для їх провадження. Наприклад, з метою встановлення й закріплення слідів злочину, повинні бути негайно проведені після порушення кримінальної справи такі слідчі дії, як обшук, огляд, виїмка, освідування, затримання, допит потерпілих і свідків. Дотримання терміну складання процесуальних актів є гарантією забезпечення як прав і законних інтересів учасників процесу, так і встановлення істини по справі. Зволікання зі складанням процесуальних актів призводить до негативних наслідків: порушення прав і законних інтересів учасників кримінального процесу, втраті доказів по справі тощо.

У судово-слідчій практиці стиль процесуальних документів виражається віками. Передусім він характеризується такими рисами, як: логічність, послідовність, ясність і точність, стислість, простота викладу повноти інформації. У процесуальному акті всі міркування повинні бути доведені, а висновки — мотивовані й обґрунтовані. Процесуальний документ належить викладати у суворій *логічній послідовності*. Кожна думка в ньому має бути продовженням попередньої або ж пов'язана з нею змістом і суттю, задля уникнення суперечностей або несподіваних висновків. Нелогічний документ не може бути законним, якщо містить суперечності.

Вимога *стислості викладу* прийнятого рішення орієнтується на лаконічність тексту, відсутність надмірної, непотрібної для з'ясування сутності інформації. У процесуальному акті з огляду на це має відбиватися все необхідне і, водночас, достатнє і для викладу прийнятого рішення і для розуміння його не лише тими, хто прийняв рішення, а й іншими особами (наприклад, які здійснюють прокурорський нагляд) та кожним суб'єктом кримінально-процесуальної діяльності).

Вимога *повноти викладу* передбачає, що процесуальний документ повинен містити всю необхідну для прийняття обґрунтованого рішення інформацію. Недостатність інформації може викликати необхідність запиту додаткових відомостей.

Суттєво впливає на якість кримінально-процесуального акта його *мовна культура*. Кримінально-процесуальні акти повинні відповідати встановленій формі, бути чітко, ясно й стилістично грамотно викладеними. Все відбите у процесуальному акті має бути абсолютно точним, усувати двозначність і можливість тлумачити інакше, ніж записано. Адже, якщо слідчий чогось не зрозумів, або зрозумів неправильно, або зрозумів, проте не зміг правильно відбити у процесуальному акті, це так і залишиться у справі та спричинятиме тим труднощі при оцінці доказів, прийнятті рішення по справі. Законність, обґрунтованість і мотивованість процесуальних документів передбачає чіткі, правильні і словесні формулювання. Точності мови постанов, протоколів слідчого, судді можна досягти, вживаючи однозначні слова. Проте виконати це практично неможливо, тому що багато слів в українській мові має кілька значень або змістових відтінків. Задля точності доводиться інколи поступатися стислістю викладу і навіть миритися з певними огріхами мови, щоб унеможливити тлумачення тексту всупереч його дійсному змісту). Точність мовлення полягає в тому, що в кожному випадку слід обрати саме той варіант, який найбільш зрозуміло та докладно передає необхідну думку. Наприклад, при винесенні постанов на слід-варіанта впливають не лише мовленнєва культура і грамотність мовлен-ного, але і словесні стереотипи, що склалися у професійному мовлен-невому спілкуванні та використанні з текстів законів. Так, у побутовому мовленні під словом "пограбував" мається на увазі крадіжка, погра-бування та розбійний напад. У постановах вживається терміносполу-чення "вчинення пограбування (розбійного нападу)" відповідно до фор-мулювання кримінально-процесуального закону.

Усі формулювання у процесуальних документах повинні відпові-дати термінам, встановленим законом. Правові відповідати тому змістові, який вони мають у нормованій мові, законодавстві України, у спеціа-льних науках. Лише за цієї умови забезпечується чіткість формулю-вання нормативного акта, утворюється гарантія від помилкових квалі-фікацій за здогадами, інтуїтивно, на підставі випадкових міркувань та уривчастих знань. У процесуальних документах слід вживати юри-

дичні кліше, що зумовлюють точність найменування понять (наприклад, *визнати потерпілим, винність доведена, розслідуванням встановлено*), та уникати штампів, які порушують вимоги точності й стислості (на підставі викладеного вище і керуючись статтею... Кримінально-процесуального кодексу, необхідно на підставі викладеного, керуючись ...).

Бажано не перевантажувати процесуальні документи іншомовною термінологією, а бажано вживати іншомовні слова лише тоді, коли вони не мають відповідника в українській мові або міжнародно визнані. Використання жаргонізмів, арготизмів, ненормативної лексики у процесуальних актах неприпустимо, а їх наявність доводить низьку культуру його автора. Не слід використовувати професіоналізми, а намагатися вживати термінологію, визнану в законі, відому й зрозумілу всім. Зрозумілість акта також не може бути порушена вживанням слів місцевого діалекту, що доступні населенню окремих регіонів.

Усім процесуальним документам властива *письмова*, найбільш універсальна і загальнодоступна для викладу та сприйняття *форма*. Складання процесуальних документів у письмовій формі робить їх невід'ємною частиною письмового провадження у справі, визначає їхнє місце у цьому провадженні, а також забезпечує можливість перевірки й оцінки наявної інформації. Для забезпечення юридичної повноцінності процесуальний акт належить оформляти відповідно до його реквізитів, кожному з яких відведене певне місце, що забезпечує одноманітне розташування інформації, полегшує її засвоєння, процес оформлення, обліку та зберігання документа, спрощує роботу.

- ¹ Див.: *Бородин С.В.* Процессуальные акты предварительного расследования. М.: Юрид. лит., 1972. С. 5.
- ² Див.: *Муратова Н.Г.* Процессуальные акты органов предварительного расследования. Изд-во Казанского университета, 1989. С. 50-52.
- ³ Див.: *Альшевский Т.В.* Образцы судебных документов по уголовным делам. М.: Юридическая литература, 1976. С. 5-6.
- ⁴ Див.: *Бородин С.В.* Процессуальные акты предварительного ... С. 5-6.
- ⁵ Див.: *Михайленко О.Р.* Складання процесуальних актів у кримінальних справах. К.: Юрінком, 1996. С. 29-33.
- ⁶ Див.: *Мирецкий С.Г.* Приговор суда. М.: Юрид. лит., 1989. С. 5-10.
- ⁷ Див.: *Зеленецкий В.С.* Возбуждение уголовного дела. Харьков: Крим Арт, 1998. С. 181-211.
- ⁸ Див.: *Лупинская П.А.* Решения в уголовном судопроизводстве. Их виды, содержание и форма. М.: Юрид. лит., 1976. С. 155.
- ⁹ Див.: *Уголовно-процессуальные акты.* Учеб. пособие / Л.Д. Кокорев, Д.П. Котов, З.Ф. Коврига и др. Воронеж: Изд-во ВГУ, 1991. С. 18.
- ¹⁰ Див.: *Зеленецкий В.С.* Возбуждение уголовного дела... С. 201.
- ¹¹ Див.: *Савицкий В.М.* Очерк теории прокурорского надзора. М., 1975. С. 195-196.